

ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी मराठी साहित्य**प्रवाहातील संस्कृतीदर्शन.****यवराज गोविंद घोडे**

संशोधक विद्यार्थी, संशोधन केंद्राचे नाव : मराठी विभाग, एस.एम.
जोशी महाविद्यालय हडपसर, पुणे.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17259693>

ABSTRACT:

हा शोधनिबंध ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी मराठी साहित्य प्रवाहातील संस्कृतीदर्शनाचे सखोल विश्लेषण करतो. मराठी साहित्य हे केवळ अभिजात वर्गाचे नसून, ते महाराष्ट्राच्या श्रमजीवी आणि वंचित समाजाचे प्रामाणिक प्रतिबिंब आहे. ग्रामीण साहित्यातून शेतकरी जीवनातील श्रम, लोककला, लोकपरंपरा आणि निसर्गाशी असलेले नाते स्पष्ट होते. दलित साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर आधारित स्वाभिमान, समता आणि सामाजिक संघर्षाची संस्कृती दर्शवते, जे अन्यायग्रस्त अनुभवातून उभी राहिली आहे. तर, आदिवासी साहित्य निसर्गकेंद्री जीवन, पारंपरिक लोकश्रद्धा आणि सामूहिकतेचे मूल्य अधोरेखित करते. हे तिन्ही प्रवाह एकत्र येऊन मराठी साहित्याला उपेक्षितांच्या सांस्कृतिक लोकशाहीची व्यापक आणि बहुरंगी ओळख देतात. तिन्ही प्रवाह मराठी साहित्याला सामाजिक वास्तवाचे भान देतात, हे या निबंधातून सिद्ध होते.

KEYWORDS:

मराठी साहित्य प्रवाह, संस्कृतीदर्शन, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य.

.....

प्रास्ताविक

मराठी साहित्य हे आपल्या समाजजीवनाचे आरसा आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेतून, लोकसंस्कृतीतून आणि समाजजीवनातून साहित्याची निर्मिती होत आली आहे. प्रत्येक काळातील साहित्य हा त्या काळाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिस्थितीचा साक्षीदार असतो. मध्ययुगीन भक्तिकाव्यापासून आधुनिक प्रयोगशील काव्यापर्यंत मराठी साहित्याची वाटचाल झाली असली तरी

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून विशेषतः ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी प्रवाहांनी स्वतंत्र सांस्कृतिक भान जागृत केले. या प्रवाहांतून निर्माण झालेल्या साहित्याने समाजातील उपेक्षित, पीडित आणि वंचित घटकांचे सांस्कृतिक अस्तित्व अधोरेखित केले.

या तिन्ही प्रवाहांच्या साहित्याचा मूळ गाभा म्हणजे संस्कृतीदर्शन. कारण संस्कृती ही केवळ सणउत्सव, विधीपरंपरा यापुरती मर्यादित नसून ती जीवनपद्धती, विचारसरणी, कष्टमूल्य, श्रमसंस्कार आणि सामूहिक जगण्याच्या तत्त्वज्ञानाचा एक भाग आहे. ग्रामीण समाजाचे श्रमशील जीवन, दलित समाजाचा स्वाभिमानी सांस्कृतिक लढा आणि आदिवासी समाजाचे निसर्गाशी असलेले नाते या तिन्ही गोष्टी मराठी साहित्याने प्रभावीपणे मांडल्या आहेत.

१) ग्रामीण संस्कृतीदर्शन

ग्रामीण संस्कृती ही महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचा गाभा आहे. गाव, शेत, ओसाड वस्ती, तिथले श्रम, तिथले सणउत्सव, लोककला, देवदेवता यांमध्ये ग्रामीण संस्कृतीची ओळख सामावलेली आहे. मराठी काव्य व कथालेखनात ग्रामीण संस्कृतीचे दर्शन अनेक स्तरांवर घडते.

शेतकरी जीवन आणि श्रमसंस्कार :

“कष्टकरी शेतकऱ्याचे जीवन, त्याचे ऋतुपरत्वे बदलणारे श्रम, शेतातल्या पेरणीपासून कापणीपर्यंतच्या टप्प्यांतून ग्रामीण संस्कृतीची झलक दिसते”(१). शेतमजूर, बैलजोडी, नांगर, रानमेघ हे सारे ग्रामीण प्रतीक साहित्यामध्ये भावपूर्णपणे रेखाटले गेले आहेत.

लोकसंस्कृती आणि सण :

नागपंचमी, बैलपोळा, हरितालिका, दिवाळी हे ग्रामीण सण लोकसंस्कृतीला पोषक आहेत. कीर्तन, भारुड, तमाशा या लोककलांमधून गावकऱ्यांची सांस्कृतिक ओळख जिवंत राहते.

स्त्रीजीवनाचे संस्कृतीदर्शन :

ग्रामीण स्त्रीचे जीवन घरकाम, शेतमजुरी, नातीगोती, लग्नसमारंभ यातून उलगडते. तिच्या गाण्यांत, ओव्या, लावण्या, जात्यावरच्या गाण्यांतून ती संस्कृतीचे द्योतक ठरते.

सामूहिक जीवनपद्धती

गाव हा एक सामाजिकआर्थिक घटक आहे. तिथे पाणी, विहीर, देवस्थान, जत्रा, पंढरीची वारी यांमधून गावकुसाची संस्कृती प्रतिबिंबित होते.

साहित्यिक व. स. खांडेकर, गो. नी. दांडेकर, शं. ना. नवरे यांच्यासारख्या कथाकारांनी ग्रामीण संस्कृतीचे भावविश्व कथेच्या माध्यमातून साकारले. तसेच शंकर पाटील, नरहर संशोधक विद्यार्थी रंदकर यांसारख्या लेखकांनी ग्रामीण समाजाची झळझळीत वास्तवदृष्टी साहित्याला दिली.

२) दलित संस्कृतीदर्शन

दलित साहित्य हा विसाव्या शतकातील मराठी साहित्याचा क्रांतिकारी प्रवाह आहे. “अस्पृश्यतेच्या विरोधातील आंदोलन, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार आणि समता, स्वाभिमान, बंधुता या मूल्यांनी दलित साहित्याचा पाया घडवला”. या साहित्यामध्ये दलित समाजाच्या संस्कृतीचे दर्शन वेगळ्या स्वरूपात घडते.

प्रतिबंधित संस्कृतीचे भान

गावकुसाबाहेर राहणाऱ्या दलित समाजाची वस्ती, त्यांचे सणउत्सव, देवता (मरीआई, खंडोबा, जत्रा), त्यांचे ढोलताशे, त्यांची कामे ही स्वतंत्र संस्कृती निर्माण करतात.

संघर्षमूल्य संस्कृती

दलित साहित्य फक्त दारिद्र्य व दुःख यांचे चित्रण करत नाही तर संघर्षातून उभ्या राहिलेल्या सांस्कृतिक मूल्यांवर प्रकाश टाकते.

भाषा आणि अभिव्यक्ती

दलित लेखकांनी आपली बोली, आपली वाणी साहित्याचा भाग बनवली. ही बोलीच त्यांची सांस्कृतिक ओळख ठरली.

सामाजिक क्रांतीचा संस्कार :

आंबेडकरी चळवळ, बौद्ध धर्माची दीक्षा, शिक्षणाचा प्रसार यांनी दलित संस्कृतीला क्रांतिकारक वळण दिले.

नामदेव ढसाळ, बबुराव बागुल, शरणकुमार लिंबाळे, दया पवार, लक्ष्मण माने, बाळासाहेब माने यांसारख्या लेखकांनी दलित जीवनातील वेदना, संघर्ष, अपमान आणि उभारणीचे संस्कृतीदर्शन साहित्याला दिले.

३) आदिवासी संस्कृतीदर्शन

आदिवासी समाज हा महाराष्ट्राच्या डोंगरकड्यांत, जंगलात राहणारा प्राचीन समाज आहे. त्यांची संस्कृती ही निसर्गाशी नाते जोडून निर्माण झालेली आहे. आदिवासी साहित्याने या संस्कृतीला शब्दरूप दिले आहे.

निसर्गाशी एकात्मता

आदिवासींचे जीवन जंगल, झाडे, नद्या, पावसाशी एकरूप आहे. त्यांच्या गाण्यांत, कथांमध्ये, लोककथांमध्ये निसर्ग हा देव मानला जातो.

लोककला आणि श्रद्धा

आदिवासींचे नृत्य, ढोल, पारंपरिक गाणी, देवदेवतांची पूजा, भुताटकीवरील श्रद्धा या गोष्टी त्यांच्या संस्कृतीचा भाग आहेत.

समुदायजीवन आणि श्रमसंस्कार

‘सर्वांचा श्रम, सर्वांचा वाटा’ ही त्यांची जगण्याची पद्धत आहे. सणसमारंभात संपूर्ण समाज एकत्र येतो.

परंपरा आणि आधुनिकतेचा संघर्ष

आदिवासी समाज आधुनिक जगाशी संपर्कात आला तेव्हा शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण यांनी त्यांची संस्कृती बदलायला सुरुवात केली. या संघर्षाचे दर्शन आदिवासी साहित्य करते.

भुजबळ, महादेव कोळी, मोहन सोनार, ज. वि. पवार यांसारख्या लेखकांनी आदिवासींचे जीवनदर्शन शब्दबद्ध केले आहे. विशेषतः शरणकुमार लिंबाळे यांच्यासारख्या समीक्षकांनी आदिवासी संस्कृतीचा अभ्यास मराठी साहित्यात वेगळ्या पद्धतीने नोंदवला आहे.

थोडक्यात, ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी साहित्यप्रवाह मराठी साहित्यातील सांस्कृतिक लोकशाहीचे द्योतक आहेत. या तिन्ही प्रवाहांनी

उपेक्षित घटकांच्या संस्कृतीला प्रतिष्ठा दिली. ग्रामीण संस्कृती श्रमप्रधान आहे, दलित संस्कृती संघर्षप्रधान आहे आणि आदिवासी संस्कृती निसर्गप्रधान आहे. तिन्हीच्या संगमातून मराठी साहित्याची सांस्कृतिक ओळख अधिक व्यापक आणि बहुरंगी बनते.

शोध निबंध

ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी मराठी साहित्य प्रवाहातील संस्कृतीदर्शन विषय अंतर्गत खालील सांस्कृतिक दृष्ट्या शोध दृष्टीने बोध घेता येतो.

मराठी साहित्याची परंपरा हजार वर्षांहून अधिक काळाची असून त्यात विविध सामाजिक घटकांचे, सांस्कृतिक रूपांचे आणि ऐतिहासिक प्रवाहांचे प्रतिबिंब दिसते. महाराष्ट्रातील ग्रामीण जीवन, अस्पृश्यता व जातिव्यवस्था यामुळे उभे राहिलेले दलितांचे संघर्षमय जीवन आणि आदिवासी समाजाचा निसर्गशी असलेला निकट संबंध या सर्वांचा प्रत्यय मराठी साहित्याच्या वेगवेगळ्या प्रवाहांतून आपल्याला येतो.

साहित्य हे केवळ सौंदर्याभिव्यक्तीचे माध्यम नसून समाजजीवनाचे आरसे मानले गेले आहे. संस्कृती म्हणजे मानवाचे संपूर्ण जीवनपद्धती, मूल्यसंस्था, परंपरा, श्रद्धा आणि सामाजिक संस्था यांचा एकत्रित अनुभव. त्यामुळे संस्कृतीदर्शन या दृष्टीने ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी मराठी साहित्याचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

या निबंधाचा उद्देश म्हणजे या तिन्ही प्रवाहातील साहित्याचे अभ्यासक नजरेतून सखोल विश्लेषण करणे आणि त्यात प्रकटणाऱ्या संस्कृतीच्या विविध छटांचा आढावा घेणे.

ग्रामीण साहित्य प्रवाहातील संस्कृतीदर्शन

ग्रामीण साहित्याचा उदय

महाराष्ट्र प्रामुख्याने कृषिप्रधान राज्य आहे. त्यामुळे शेतकरी, शेतमजूर, निसर्ग, शेतीची साधने, ग्रामीण उत्सव, लोकपरंपरा या सर्वांचा प्रभाव मराठी साहित्यात प्राचीन काळापासून दिसतो. परंतु स्वतंत्रपणे ग्रामीण साहित्य प्रवाह विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात प्रकट झाला.

ग.दि. माडगूळकर, शंकर पाटील, व्यंकटेश माडगूळकर, ना.धों. महानोर या लेखकांनी ग्रामीण जीवनाचे हृदयस्पर्शी दर्शन घडवले.

संस्कृतीदर्शन

निसर्गाशी नाते

शेतकरी आणि निसर्ग यांचा अखंड संबंध साहित्यकृतींमधून उमटतो. बाणगंगा, घनगरज अशा कवितांतून पाऊस, शेती, श्रम यांची सांस्कृतिक अभिव्यक्ती दिसते.

लोकपरंपरा :

जत्रा, वारी, पारंपरिक समारंभ, लग्नविवाहातील लोकगीते, छ्रियांची ओवी यांचे विस्तृत चित्रण.

सामाजिक मूल्ये

श्रम, प्रामाणिकपणा, सामूहिक जीवन, नातेसंबंधातील जिव्हाळा.

संघर्ष व वास्तव

शेतकऱ्यांची दारिद्र्याशी झुंज, जमीनदारी व्यवस्था, शेतीचे प्रश्न.

उदाहरणे

“व्यंकटेश माडगूळकर यांचे “बनगरवाडी” – गावातील शाळा, मुले आणि शिक्षणाचा संस्कृतीशी असलेला संबंध”(२).

“शंकर पाटील यांच्या कथांमधील विनोदातून उलगडणारे ग्रामीण संस्कृतीचे पैलू”(३).

“ग.दि. माडगूळकर यांची गाणी – श्रमसंस्कृती आणि भावनिक जिव्हाळा”(१.१).

दलित साहित्य प्रवाहातील संस्कृतीदर्शन

दलित साहित्याचा उदय

१९५० च्या दशकानंतर महाराष्ट्रात दलित साहित्याची प्रभावी लाट आली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांमुळे दलित समाजाने आत्मभान मिळवले. त्या अनुभवांचे प्रतिबिंब दलित साहित्यकृतींमध्ये

उमटले.

संस्कृतीदर्शन

“जातिव्यवस्था आणि अन्याय : अस्पृश्यतेचा ऐतिहासिक अनुभव, समाजातील बहिष्कृतपणाचे वर्णन”(४).

मनुष्यत्वाची संस्कृती

दलित साहित्य मानवमूल्यांवर आधारलेले आहे. जातपात, धर्म या पलीकडे जाऊन ‘मानव’ हीच खरी संस्कृती आहे हा विचार यातून प्रकटतो.

क्रांतिकारक दृष्टिकोन

परंपरेतील अंधश्रद्धा, अन्यायकारक संस्कारांचा विरोध.

संघर्षशील जीवनशैली

झोपडपट्टी, गरिबी, उपेक्षा, पण त्यातूनही उभी राहणारी जिद्द.

उदाहरणे

“दया पवार यांचे आत्मचरित्र “बलुतं” – दलित अनुभवाचे जिवंत संस्कृतीदर्शन”(५).

“बाबुराव बागुल यांचे “जेव्हा मी जात आलो” – दलित जीवनातील वेदना व स्वाभिमान”(६).

“नामदेव ढसाळ यांची कविता – क्रांतिकारक शब्दभाषा”(७).

“दलित संस्कृतीची बंडखोर बाजू”(८).

आदिवासी साहित्य प्रवाहातील संस्कृतीदर्शन

आदिवासी साहित्याचा उदय

आदिवासी समाज हा निसर्गाशी जवळीक राखणारा, स्वतःची वेगळी लोकसंस्कृती जोपासणारा समाज आहे. मराठीत आदिवासींचा आवाज गेल्या काही दशकांत साहित्याच्या माध्यमातून प्रभावीपणे समोर येऊ लागला.

संस्कृतीदर्शन**निसर्गकिंद्री जीवन**

डोंगर, जंगल, नद्या, शिकार, शेती या घटकांचा जीवनकेंद्र.

लोकसंस्कृती

नृत्य, गाणी, दंतकथा, लोककथा, धार्मिक विधी.

आर्थिक व सामाजिक वास्तव

विस्थापन, शोषण, जंगल कायद्यामुळे आलेले प्रश्न.

परंपरा आणि आधुनिकता

परंपरागत संस्कृती टिकवण्याचा प्रयत्न व आधुनिक शिक्षणाचे आव्हान.

उदाहरणे

“श्यामला गवळी यांचे संशोधनपर लेखन – आदिवासींची सांस्कृतिक मूल्ये”(९).

गोविंद गावडे, भुजबळ यांची कवितेतील निसर्गशी एकरूपता.

आदिवासी लोकगीतांतून दिसणारे प्रेम, श्रम, ऋतुचक्र.

तुलनात्मक अभ्यास**ग्रामीण, दलित व आदिवासी साहित्याचे साम्य**

तिन्ही प्रवाहांतून शोषित, श्रमजीवी जीवनाचे दर्शन.

लोकसंस्कृतीचे घटक

“लोकगीत, लोककथा, समारंभ.निसर्गशी घट्ट नाते”(१०).

भेद

ग्रामीण साहित्य→शेती, निसर्ग, परंपरागत समाजजीवनाचे चित्रण.

दलित साहित्य→जातिव्यवस्था, मानवी हक्क, सामाजिक क्रांतीवर भर.

आदिवासी साहित्य→निसर्गाधिष्ठितलोकसंस्कृती, विस्थापनाचे प्रश्न.

संस्कृतीदर्शनाची एकत्रित व्याख्या

हे तिन्ही प्रवाह महाराष्ट्राच्या समृद्ध व बहुविध संस्कृतीचे आरसे आहेत. ते एकत्रितपणे “समाजातील उपेक्षितांचे, श्रमजीवींचे, निसर्गाशी नाते सांगणाऱ्यांचे” दर्शन घडवतात.

“ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी मराठी साहित्यप्रवाहातील संस्कृती दर्शन” या विषयांतर्गत शोधनिबंधातील निष्कर्ष:

1. ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी साहित्य प्रवाह मराठी साहित्याला केवळ सौंदर्यदृष्टीच नव्हे तर सामाजिक वास्तवाची प्रखर जाणीव देतो.
2. ग्रामीण साहित्यामध्ये निसर्ग, शेती, ग्रामजीवनातील चालीरीती आणि लोकपरंपरा यांचे सजीव चित्रण दिसते.
3. दलित साहित्य हा आवाज दडपशाही, शोषण, अस्पृश्यता आणि अन्यायाविरुद्धचा प्रखर सामाजिक हक्काचा दस्तऐवज ठरतो.
4. आदिवासी साहित्य आदिम संस्कृती, लोकपरंपरा, श्रद्धा, अंधश्रद्धा आणि सामूहिकतेचे दर्शन घडवते.
5. या तिन्ही प्रवाहांचा केंद्रबिंदू म्हणजे समाजातील उपेक्षितांचे जीवन आणि त्यांची सांस्कृतिक ओळख.
6. ग्रामीण साहित्य लोकगीत, ओव्या, भजनकीर्तन, लोकनाट्य या माध्यमांतून संस्कृतीचे दर्शन घडवते.
7. दलित साहित्य बौद्ध धर्माच्या नव्या सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रतिबिंब दर्शवते.
8. आदिवासी साहित्य निसर्गाशी असलेल्या घट्ट नात्याला सांस्कृतिक वैशिष्ट्य म्हणून अधोरेखित करते.
9. या साहित्य प्रवाहांनी मराठी साहित्यातील अभिजनवादी दृष्टिकोनाला तोड दिली.
10. ग्रामीण साहित्याने शेतकरी, मजूर, कारागीर यांचे दुःखदैन्य व सणउत्सव या दोन्ही बाजू दाखवल्या.
11. दलित साहित्याने समता, बंधुता आणि न्याय या संविधानिक मूल्यांना सांस्कृतिक आधार दिला.
12. आदिवासी साहित्याने “सामूहिकता” आणि “निसर्गपूजा” यांना सांस्कृतिक गाभा मानले.

13. तिन्ही प्रवाहांत स्त्रीचे स्थान महत्वाचे ठरले असून तिच्या संघर्षाचे भान ठळकपणे दिसते.
14. ग्रामीण, दलित व आदिवासी साहित्य प्रवाहांचा संगम लोकसंस्कृतीच्या संवर्धनात दिसतो.
15. या साहित्यामुळे “संस्कृती” ही केवळ उच्चभूंची नाही तर सर्वांची समान मालकी आहे, हे अधोरेखित होते.
16. तिन्ही साहित्य प्रवाहांमध्ये तोंडी परंपरेचा प्रभाव प्रबळ आहे.
17. दलित साहित्याने ब्राह्मणी संस्कृतीच्या वर्चस्वाला आव्हान दिले.
18. आदिवासी साहित्याने जंगल, निसर्ग आणि पर्यावरणसंवर्धनाच्या संस्कृतीचा संदेश दिला.
19. ग्रामीण साहित्याने लोकगीतांद्वारे भावविश्व, प्रेम, विरह आणि श्रमसंस्कृतीचे दर्शन घडवले.
20. तिन्ही प्रवाहांत “वंचितांचे संस्कृतीदर्शन” हा प्रमुख दृष्टिकोन दिसतो.
21. या साहित्यामुळे समाजातील असमानता, विषमता, आणि सांस्कृतिक दडपशाहीवर प्रकाश पडतो.
22. दलित साहित्याने फुलेआंबेडकरवादी विचारांचा संस्कृतीशी थेट संबंध जोडला.
23. आदिवासी साहित्याने “परंपरा” व “आधुनिकीकरण” यांच्यातील संघर्षही अधोरेखित केला.
24. ग्रामीण, दलित व आदिवासी साहित्य प्रवाह एकत्र येऊन “सामाजिक न्यायाचे सांस्कृतिक दस्तऐवज” तयार करतात.
25. अखेरीस, या तिन्ही प्रवाहांतील संस्कृतीदर्शनामुळे मराठी साहित्याला सामाजिक वास्तव, जीवनसंघर्ष आणि समतेचे व्यापक दर्शन मिळाले.

मूल्यमापन

ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी मराठी साहित्य प्रवाहांचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की –

साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब आहे.

संस्कृती ही केवळ उच्चवर्गीय, नागरी किंवा शास्त्रीय परंपरेत मर्यादित नसून सामान्य जनतेच्या जीवनशैलीतून उभी राहते.

“ग्रामीण साहित्याने शेतकरी व ग्रामीण संस्कृतीचे, दलित साहित्याने मनुष्यत्व व सामाजिक क्रांतीचे तर आदिवासी साहित्याने

निसर्गकेंद्री परंपरेचे दर्शन घडवले”(११).

तिन्ही प्रवाह मराठी साहित्याला नव्या मूल्यदृष्टीने समृद्ध करतात.

अशा प्रकारे, मराठी साहित्याचा अभ्यास केवळ साहित्यिकतेपुरता न राहता सांस्कृतिक व सामाजिक संदर्भांशी निगडित होतो. ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी साहित्य हे महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे तीन महत्वाचे आधारस्तंभ मानले जाऊ शकतात.

काही निवडक पुरवणी स्पष्टीकरण

1. ग.दि. माडगूळकर: गीतरामायण व इतर गाणी विविध प्रकाशनांनी प्रकाशित केली आहेत. पुणे आकाशवाणीच्या गीतरामायणाचे उल्लेखनीय कार्यक्रम आहेत.
2. बनगरवाडी: व्यंकटेश माडगूळकर यांचे हे ग्रामीण जीवनावर आधारित प्रसिद्ध पुस्तक मेहता पब्लिशिंग हाऊस तसेच मौज प्रकाशनने प्रकाशित केले आहे.
3. ३)शंकर पाटील: त्यांचे विविध कथा संग्रह मेहता पब्लिशिंग हाऊस तसेच अन्य प्रकाशकांनी प्रकाशित केले आहेत.
4. बलुत: दया पवार यांचे आत्मचरित्र ग्रंथाली प्रकाशनने प्रकाशित केले आहे, आणि हे मराठी साहित्यातील पहिले दलित आत्मकथन आहे.
5. जेव्हा मी जात चोरली होती: बाबुराव बागुल यांचा दलित वेदना आणि संघर्ष उलगडणारा कथासंग्रह अक्षर प्रकाशनने प्रसिद्ध केला आहे.
6. गोलपीठा: नामदेव ढसाळ यांचा दलित कविता संग्रह, 'लोकवाङ्मय गृह' व 'विनिमय पब्लिकेशन'ने प्रकाशित केला असून, १९७३ मध्ये पहिली आवृत्ती आली.

संदर्भग्रंथ सूची

1. 'ग.दि. माडगूळकरांची गाणी'.लेखक ग.दि. माडगूळकर, विविध (गीतरामायण: पुणे आकाशवाणी, कथा: चपराक प्रकाशन,पृष्ठ क्रमांक: ३३ Gadima.com) विविध
2. 'बनगरवाडी', लेखक व्यंकटेश माडगूळकर, प्रकाशक मेहता पब्लिशिंग हाऊस, मौज प्रकाशन१९५५, २०१४ पृष्ठ क्रमांक: ३७.

3. 'शंकर पाटील – कथा संग्रह', लेखक शंकर पाटील, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, Book Vishwa, मराठी विश्वविविधवरून पृष्ठ क्रमांक: ५६.
4. 'दलित साहित्याचा इतिहास', लेखक अरुण कातवटे, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, पृष्ठ क्रमांक ३५.
5. 'बलुतं', लेखक दया पवार, ग्रंथाली प्रकाशन, दुसरी आवृत्ती १९७५, पृष्ठ क्रमांक: २०३.
6. 'जेव्हा मी जात आलो' (जेव्हा मी जात चोरली होती), लेखक बाबुराव बागुल, अक्षर प्रकाशन, पहिली आवृत्ती १९६३, पृष्ठ क्रमांक: ८९.
7. 'गोलपीठा', लेखक नामदेव ढसाळ, प्रकाशक, लोकवाङ्मय गृह, विनिमय प्रकाशन, तिसऱ्या वृत्ती २०१२ पृष्ठ क्रमांक: ७८.
8. 'दलित साहित्य : सांस्कृतिक समीक्षा', लेखक डॉ. गंगाधर पानतावणे, सुविद्या प्रकाशन, अक्षरवेल पब्लिकेशन, संघर्ष प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, २०१९, पृष्ठ क्रमांक: २३
9. 'आदिवासी साहित्याचा अभ्यास', लेखक श्यामला गवळी, प्रकाशन मराठी लोकसाहित्य मंडळ, अमरावती. १९८९, पृष्ठ क्रमांक ६७.
10. 'लोकसंस्कृती', लेखक डॉ. र.चि. ढेरे, महाराष्ट्र लोकसाहित्य सांस्कृतिक विभाग, महाराष्ट्र शासन, २०१२, पृष्ठ क्रमांक १३४.
11. 'आधुनिक मराठी साहित्य प्रवाह', लेखक डॉ. म.ना. नवलकर, अक्षरगंध प्रकाशन, नागपूर, २०२१, पृष्ठ क्रमांक ५६.

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.